

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مدیریت تحصیلات تکمیلی

پژوهشکده زبان و ادبیات فارسی

رسالة دوره دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی

بررسی و تحلیل صورت ومعنی

در طنز مطبوعات فارسی زبان از آغاز تا پایان مشروطه

استاد راهنما

دکتر ابوالقاسم رادفر

استاد مشاور اول

دکتر یحیی طالبیان

استاد مشاور دوم

دکتر مریم عاملی رضایی

پژوهشگر

محمدجعفر محمدزاده

آبان ماه ۱۳۹۴

فهرست

چکیده..... ۱

فصل اول، کلیات تحقیق

۱- کلیات

- ۱-۱- مقدمه..... ۴
- ۱-۳- بیان مساله و سوالات تحقیق..... ۶
- ۳-۱- پرسش های تحقیق..... ۷
- ۱-۴- فرضیه های پژوهش..... ۸
- ۱-۵- پیشینه تحقیق..... ۹
- ۱-۶- اهداف تحقیق..... ۱۱
- ۱-۷- روش تحقیق..... ۱۱
- ۱-۸- جنبه جدید بودن و نوآوری پژوهش..... ۱۱

فصل دوم، کلیات و تعاریف

بخش اول

- تعریف طنز و انواع آن..... ۱۴
- تعریف طنز..... ۱۸
- انواع طنز..... ۲۲
- طنز به اعتبار مخاطب..... ۲۳
- طنز به اعتبار گوینده یا طنزپرداز..... ۲۳
- طنز به اعتبار محتوا و موضوع..... ۲۳

بخش دوم

- چرایی اهمیت طنز..... ۳۴

بخش سوم

۴۷	.....	فرق طنز با هجو و هزل
۴۷	.....	طنز
۴۹	.....	هجو
۵۱	.....	هزل
۵۲	.....	لطیفه
۵۲	.....	وجوه افتراق
۵۷	.....	طنز و هجو

بخش چهارم

۶۰	.....	جنبه‌های کاربردی و هنری طنز
۶۷	.....	کارکرد چهارگانه طنز و انگیزه‌های طنزنویسی
۷۱	.....	ماهیت کارکرد هنری طنز
۷۲	.....	کارکرد اجتماعی مضمون در طنز
۷۵	.....	اهداف کاربردی طنز

بخش پنجم

۷۷	.....	طنز در شعر و نثر و تفاوت‌های آن
۷۸	.....	کارکرد متن، کارکرد طنز
۸۱	.....	نسبت‌های میان شعر و طنز
۹۰	.....	نسبت‌های میان طنز و نثر

فصل سوم، پیشینه پژوهش، مروری بر سابقه موضوع

بخش اول

۹۳	.....	سابقه طنز در آثار منظوم و مثنوی فارسی تا پیش از مشروطیت
----	-------	---

بخش دوم

۱۰۱	شکل های طنز در گذشته
۱۰۱	تحقیق
۱۰۳	همانند کردن به حیوانات
۱۰۵	نادانی و کودن‌نمایی (تحامق)
۱۰۷	تخریب نمادها
۱۰۸	ستایش اغراق‌آمیز و نامعقول
۱۱۰	بزرگ‌نمایی و اغراق
۱۱۱	تهکم
۱۱۳	پارادوکس (متناقض‌نما)
۱۱۳	نقیضه‌گویی

بخش دوم

۱۱۷	طنز و شوخ‌طبعی، هزل و هجو، زبان طنز، عوامل و زمینه‌های ایجاد طنز
۱۲۱	هزل و هجو
۱۲۴	زبان طنز
۱۲۷	مهم‌ترین مولفه‌ها و مختصات زبانی طنز
۱۲۷	ایجاز
۱۲۸	سادگی و روشنی بیان
۱۲۹	زبان محاوره
۱۲۹	چینش هوشمندانه واژگان و بازی‌های زبانی
۱۳۱	بیان اغراق‌آمیز
۱۳۲	هنجارگریزی
۱۳۴	مهمترین هنجارگریزی‌های زبان طنز
۱۳۴	الف: خلاف آمد (آشنایی زدایی)
۱۳۵	ب: غافلگیری
۱۳۶	ج: اجتماع نقیضین
۱۳۷	عوامل و زمینه‌های ایجاد طنز

- چرایی وجود طنز ۱۳۹
- زمینه‌ها و عوامل ایجاد طنز براساس نظریه‌های موجود ۱۴۰
- الف: نظریه برتری یا تفوق ۱۴۱
- ب: نظریه ناهم‌خوانی ۱۴۱
- ج: نظریه رهایی ۱۴۱
- د: نظریه الوهیت یا ربوبیت ۱۴۲
- الف: نظریه معنایی راسکین ۱۴۲
- ب: نظریه گرما ۱۴۳
- ج: نظریه ایوان فونازی ۱۴۳
- عوامل اجتماعی و سیاسی ۱۴۴

بخش سوم

- مهم‌ترین نویسندگان و گویندگان و متون طنزآمیز گذشته ۱۴۷
- رودکی ۱۴۹
- سنایی غزنوی ۱۵۳
- انوری ابیوردی ۱۵۸
- سوزنی سمرقندی ۱۶۲
- سعدی ۱۶۵
- مولوی ۱۷۰
- سیف فرغانی ۱۷۲
- حافظ ۱۷۶
- عبید زاکانی ۱۸۲

نمونه های نثر

- نصراالله منشی ۱۸۶
- جامی ۱۸۶
- شمس تبریزی ۱۸۶
- عبید زاکانی ۱۸۷

فصل چهارم؛ نشریات در دوره مشروطه

بخش اول

تاریخچه نشریات در ایران

- ۱۸۹..... روزنامه‌نویسی فارسی در هند
- ۱۹۱..... تاریخ چاپ در ایران
- ۱۹۵..... چاپخانه سنگی
- ۱۹۶..... تاریخ مطبوعات در ایران
- ۱۹۸..... کاغذ اخبار
- ۱۹۸..... روزنامه وقایع اتفاقیه در عصر ناصری
- ۱۹۹..... بعد از روزنامه وقایع اتفاقیه
- ۲۰۰..... دو روزنامه به زبان فرانسه
- ۲۰۲..... عصر مظفری
- ۲۰۴..... آغاز مشروطه تا کودتای اسفند ۱۲۹۹ق.

بخش دوم

- ۲۱۹..... معرفی نشریات از آغاز تا پایان مشروطه
- ۲۲۳..... مطبوعات مخالف مشروطه
- ۲۲۴..... قانون و مطبوعات بعد از مشروطیت
- ۲۲۶..... تأثیر مطبوعات خارج از ایران
- ۲۲۷..... نشریه‌های عصر مشروطه
- ۲۲۷..... روزنامه مجلس
- ۲۲۹..... صور اسرافیل
- ۲۳۲..... نسیم شمال
- ۲۳۴..... حبل‌المتین
- ۲۳۶..... تمدن
- ۲۳۸..... مساوات
- ۲۴۰..... اختر

۲۴۳	قانون
۲۴۴	نشریه ثریا
۲۴۶	نشریه الجمال
۲۴۸	نشریه الحديد
۲۵۰	نشریه جهاد اکبر
۲۵۲	ایران نو

بخش سوم

بررسی و تحلیل جنبه‌های صوری (زبانی و سبکی) جراید دوره مشروطه

۲۵۵	تحوّلات نثر
۲۵۷	عوامل مؤثر در تحوّلات نثر مشروطه
۲۶۱	ویژگی‌های نثر دوره مشروطه
۲۶۳	زبان نثر در مطبوعات
۲۶۵	مختصّات صوری (زبانی و سبکی) مطبوعات عصر مشروطه
	مهم‌ترین مختصّات صوری نثر مطبوعاتی عصر مشروطه
۲۶۷	الف: تأثیر و نقش زبان عربی
۲۶۷	استفاده از واژگان عربی
۲۶۸	تتابع لغات عربی
۲۶۹	آوردن ترکیبات عربی
۲۷۰	تبعیت از قواعد نحو عربی
۲۸۳	آوردن جملات عربی در متن
۲۷۱	استفاده پربسامد از جمع مکسر عربی
۲۷۲	ب: استفاده از واژه‌های بیگانه
۲۷۵	ج: شیوه جمع بستن کلمات
۲۷۵	جمع بستن جمع مکسر
۲۷۵	به کارگیری «جات» به عنوان علامت جمع
۲۷۶	جمع بستن کلمات غیر عربی به سیاق عربی
۲۷۶	جمع بستن کلمات عربی با علامت‌های جمع فارسی

۲۷۶.....	د: مختصات افعال .....
۲۷۷.....	آوردن افعال در وجه وصفی .....
۲۷۸.....	کاربرد افعال در ساخت مرکب و پیشوندی .....
۲۷۹.....	آوردن وجه مصدری افعال .....
۲۷۹.....	مصدر .....
۲۸۰.....	مصدر جعلی عربی .....
۲۸۱.....	مصدر جعلی فارسی .....
۲۸۱.....	ه: قیدها .....
۲۸۲.....	آوردن واژگان تنوین دار عربی به عنوان قید .....
۲۸۳.....	استفاده از کلمات ترکیبی زبان عربی به عنوان قید مختص .....
۲۸۳.....	و: حروف .....
۲۸۵.....	ز: چرب‌زبانی در زبان .....
۲۸۷.....	ح: کنایه‌ها .....

بخش چهارم

بررسی جنبه‌های محتوایی نشریات این دوره

۲۸۹.....	نیم‌نگاهی به تاریخ مطبوعات به اعتبار محتوا تا کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ش .....
۲۹۲.....	مطبوعات و میرزا حسین خان سپهسالار .....
۲۹۵.....	روزنامه‌نگاران تبعید در خارج کشور .....
۲۹۹.....	مطبوعات و تحولات اجتماعی در عصر مشروطه .....
۳۰۳.....	تأثیر و تأثر متقابل مطبوعات و انقلاب مشروطه .....
۳۰۶.....	آسیب‌شناسی مطبوعات مشروطه .....
۳۱۲.....	محتوای مطبوعات خارج کشور .....
۳۱۵.....	دربارهٔ اختر و محتوای آن .....
۳۱۸.....	محتوای روزنامهٔ قانون .....
۳۱۹.....	حبل‌المتین و محتوای آن .....
۳۲۰.....	محتوای روزنامه‌های فارسی‌زبان در مصر .....
	مهم‌ترین مؤلفه‌های محتوایی مطبوعات عصر مشروطه
۳۲۱.....	تمایلات وطنی .....

۳۲۲	۱- روزنامه آذربایجان .....
۳۲۳	۲- روزنامه ادب .....
۳۲۴	۳- مجله ایرانشهر .....
۳۲۶	۴- روزنامه حبل‌المتین .....
۳۲۸	۵- روزنامه صور اسرافیل .....
۳۳۰	انتقاد سیاسی و اجتماعی .....
۳۳۱	الف: انتقاد از شخص شاه قاجار .....
۳۳۴	ب: انتقاد از دول خارجی .....
۳۳۷	ج: انتقاد اجتماعی .....
۳۴۱	د: انتقاد از مجلس .....

فصل پنجم؛ بحث، تفسیر و تحلیل مطبوعات دوره مشروطه

بخش اول

۳۴۵	زمینه‌ها و عوامل حضور طنز در نشریات .....
۳۴۷	دگرذیسی و تحوّل ادبی، فرهنگی و اجتماعی .....
۳۵۲	زبان طنز، زبان مطبوعات .....
۳۵۷	استفاده از طنز برای اعتراض و انتقاد سیاسی و اجتماعی .....
۳۶۱	عصر مشروطه مناسب‌ترین دوره برای حضور طنز .....
۳۶۵	جایگاه و اهمیت طنز در ادبیات و مطبوعات مشروطه .....

بخش دوم

۳۷۲	بیان جنبه‌های طنز و انتقاد در نشریات به همراه نمونه‌ها و تحلیل آن‌ها .....
۳۷۴	الف: صور اسرافیل .....
۳۷۸	محتوای صور اسرافیل .....
۳۷۹	نقد خرافات دینی .....
۳۸۲	آزادی .....
۳۸۴	مساوات و برابری .....
۳۸۵	چرند پرند .....
۳۹۱	مؤلفه‌های صوری چرند پرند .....

۳۹۵	موقعیت تاریخی چرند پرند
۳۹۷	تحلیل نمونه‌هایی از چرند پرند
۴۰۰	محتوای چرند پرند
۴۰۰	نفی رشوه و «باج سیل»
۴۰۱	حمایت از مجلس
۴۰۲	مبارزه با جهل و خرافات
۴۱۷	انتقاد سیاسی
۴۱۱	نقد اجتماعی
۴۱۱	نقد القاب اشرافی و دولتی
۴۱۱	انتقاد از سوء اعمال علمای ریاکار
۴۱۲	انتقاد از عوام‌فریبی حکومت
۴۱۵	ب: نسیم شمال
۴۱۹	محتوای سیاسی، اجتماعی در هفته‌نامه نسیم شمال
۴۲۶	الف: نسیم شمال و کودک و نوجوان
۴۳۰	ب: جدال نسیم شمال با استعمار خارجی
۴۳۵	ج: محتوای سیاسی اشعار نسیم شمال
۴۴۱	د: جدال نسیم شمال با استبداد داخلی
۴۴۷	ه: نسیم شمال و انتقادات اجتماعی
۴۵۱	نگاه نسیم شمال به اخلاق دینی جامعه مشروطه
۴۵۳	نسیم شمال و موضوعات و مفاهیم مدرن
۴۵۸	و: نسیم شمال، شاعر فقر و مشکلات معیشتی مردم
۴۶۲	ز: مجلس در سروده‌های نسیم شمال
۴۶۵	۱. رشوه و خریدن رأی برای راهیابی به مجلس
۴۶۶	۲. دزدیدن تعرفه‌ها
۴۶۷	۳. تقلب در انتخابات
۴۶۷	۴. وعده‌های دروغ‌کننده‌های نمایندگان به مردم فقیر
۴۶۸	۵. تشویق مردم به شرکت در انتخابات
۴۶۹	۶. نقد رفتارهای نمایندگان مجلس
۴۷۲	۷. نگاه مثبت به مجلس و نمایندگان

۴۷۵	مهم‌ترین شاخص‌های سبکی در زبان و محتوای اشعار نسیم شمال
	مهم‌ترین مؤلفه‌های زبانی و سبکی در اشعار نسیم شمال
۴۸۶	۱. تأثیرپذیری از ادبیات کهن
۴۹۰	۲. استعمال پربسامد نام‌آواها و اصوات
۴۹۱	۳. استعمال واژه‌های بیگانه
۴۹۲	۴. استعمال واژه‌های محلی
۴۹۴	۵. به کار بردن ترکیبات عربی و ملامعات
۴۹۵	۶. انعکاس حوادث و رویدادهای تاریخی
۴۹۵	۷. حضور همه طبقات اجتماعی
۴۹۶	۸. استفاده از انواع غذاها
۵۰۰	۹. احضار واژه‌های مدرن
۵۰۰	۱۰. توجه به ادبیات اروپا
۵۰۱	۱۱. بهره‌گیری از ضرب‌المثل‌ها
۵۰۴	۱۲. انعکاس وضع طبقات محروم جامعه در سروده‌های اشرف‌الدین
۵۰۶	ج: ملانصرالدین
۵۰۸	ملانصرالدین و جامعه ایران در عصر مشروطه
۵۱۹	گزارشی مختصر از مهم‌ترین محتوای هشت شماره ملانصرالدین در تبریز
۵۲۵	نویسندگان ملانصرالدین
۵۲۷	جلیل محمدقلی‌زاده
۵۲۹	علی اکبر طاهرزاده صابر
۵۳۷	صابر و انقلاب مشروطه در ایران
۵۴۰	بازتاب قتل اتابک در اشعار صابر
۵۴۴	کاریکاتور و ابعاد تجسمی ملانصرالدین
۵۴۶	ملانصرالدین، پیشگام طنز تجسمی (کاریکاتوران)
۵۴۷	عظیم عظیم‌زاده
۵۴۸	دیگر کاریکاتوریست‌های ملانصرالدین
۵۵۰	رویکردهای محتوایی ملانصرالدین
۵۵۱	نگره‌های سیاسی و اجتماعی ملانصرالدین
۵۵۴	د: هفته‌نامه آذربایجان

۵۵۷	علیقلی صفراف، سردبیر آذربایجان
۵۶۰	بررسی محتوای روزنامه آذربایجان
۵۶۳	مناظره شعری آذربایجان و ملانصرالدین
۵۷۰	ه: بهلول
۵۷۳	محتوای بهلول
۵۷۴	و: استبداد
۵۷۷	محتوای استبداد
۵۸۱	ز: جارچی ملت
۵۸۶	ح: قاسم الاخبار
۵۸۷	ط: آینه عیب‌نما
۵۸۷	ی: حشرات الارض
۵۹۳	ک: چتته پابرهنه
۵۹۸	ل: کشکول

بررسی محتوای کشکول

۶۰۲	الف: طنز نوشتاری
۶۱۳	ب: طنز تصویری (کاریکاتورها) در کشکول
۶۱۳	الف: اهمیت و ضرورت مطبوعات در کشکول
۶۱۴	ب: روزنامه‌خوانی جمعی
۶۱۵	ج: مسئولیت‌ناپذیری و فساد فراگیر
۶۱۵	د: نقد اجتماعی و بی‌اعتمادی به مصادیق توسعه
۶۲۰	نتیجه‌گیری
۶۲۳	منابع و مأخذ
۶۳۷	چکیده انگلیسی

چکیده

بررسی ویژگی‌های صوری و معنایی طنز در مطبوعات فارسی تا پایان عصر مشروطه، موضوع رساله حاضر است. روند تاریخی طنز در ادب فارسی به‌عنوان بخشی از پژوهش مقدماتی این نوشته، جایگاه طنز در ادب فارسی و کیفیت ورود آن را در عرصه مطبوعات فارسی زبان، نشان می‌دهد. رویکردهای سیاسی و اجتماعی طنز در نشریات عصر مشروطه و نقش اجتماعی آن در شکل‌گیری انقلاب مشروطه ازسویی و هم-چنین تحوّل و تطوّر نثر و شعر فارسی در مطبوعات دوره یادشده، از اقتضائات خاصی برخوردار است که بخشی از این اقتضائات، می‌تواند همان عوامل اصلی حضور همه‌جانبه طنز در مطبوعات و ادبیات مشروطه باشد. رویکردهای طنزآمیز به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های اصلی و ذاتی مطبوعات عصر مشروطه، نقش به‌سزایی در روند سادگی نثر فارسی و کارکردهای اجتماعی، سیاسی و فرهنگی تاریخ و انقلاب مشروطه به جا گذاشته است. در این رساله، می‌توان طنز در ادبیات و به‌ویژه مطبوعات مشروطه را رصد کرد و ابعاد تاریخی و ادبی و تفاوت‌های آن با طنز دوره‌های پیشین را تبیین و تحلیل نمود.

در این پژوهش به منابع دست اول، یعنی مطبوعات عصر مشروطه و سایر منابعی که در زمینه طنز و طنز مطبوعاتی و تاریخ طنز و ادبیات مشروطه نوشته شده استناد شده است. نتایج حاصل حاکی از آن است که رابطه معنی داری بین صورت و معنی طنز این دوره وجود دارد و مطبوعات بستری مناسب در جهت عمومی شدن گونه ادبی طنز است. از طرفی ظرفیت زبان فارسی در مواجهه با شرایط جدید دوره مشروطه شناسایی می‌شود که نه تنها دچار آسیب نشد بلکه در جایگاه کنشگری هوشمند توانست پدیده مطبوعات را وسیله و بستر مناسبی برای توسعه خود قرار دهد. همچنین نتیجه می‌گیریم که مطبوعات به ویژه طنز مطبوعاتی در انقلاب مشروطه بیشترین تاثیر فکری و فرهنگی را در جامعه استبداد زده دوره مشروطه داشته

و از مؤثرترین ابزار مبارزه فرهنگی علیه استبداد بوده است. علاوه بر اینها با مرور مطبوعات عصر مشروطه گزارش مستند و مشروحی از اوضاع نابسامان آن دوره نیز به مخاطبین ارائه می شود.

کلید واژه‌ها: طنز، ادبیات فارسی، صورت، معنی، مطبوعات دوره مشروطه.

فصل اول

کلیات تحقیق

۱- کلیات

۱-۱ مقدمه

طنز، هزل و هجو در ادب فارسی، تنوع و جلوه‌های مختلفی دارد. ضمن آن‌که گوناگونی‌ها و تنوعات یادشده، بیشتر از مفهوم و ماهیت سنتی و تاریخی آن ناشی می‌شود. هم‌چنان‌که با ظهور ادبیات مشروطه، طنز فارسی، معنا و مفهوم تازه و متفاوتی در مقایسه با گذشته یافته است که ریشه اصلی آن درحقیقت از آبخور ادبیات و فرهنگ مغرب‌زمین تغذیه می‌شود. لذا کارکردهای صوری و معنایی طنز در ادبیات مشروطه طبیعتاً با آن‌چه که در ادبیات قدیم فارسی وجود دارد، تفاوت‌های ماهیتی دارد.

به وجود آمدن صنعت چاپ و رواج مطبوعات و گسترش نشریات فارسی ازسویی و تقدیر تاریخی تحوّل و فرایند ساده‌شدن نثر فارسی که از چند دهه قبل از انقلاب مشروطه با ظهور قائم مقام آغاز می‌شود، ازسویی دیگر، زمینه‌های لازم را برای به وجود آمدن رویکردهای نوینی در طنز فارسی فراهم ساخت. هم‌زمان با تسریع روند سادگی نثر فارسی، مطبوعات فارسی نیز با نخستین بارقه‌های اجتماعی خود، طنز را به استخدام خود در آورد. درنتیجه، مطبوعات مشروطه در کنار ادبیات مشروطه از تمامی ظرفیت‌های طنز در معنی اروپایی و امروزی آن استفاده کرد و شاعران و نویسندگان بزرگی هم‌چون دهخدا، نسیم شمال و بسیاری دیگر در کارنامه ادبی و مطبوعاتی خود، به بازتولید طنز فارسی با رویکردهایی سیاسی و اجتماعی نوین و امروزی پرداختند و درحقیقت به یاری انقلاب مشروطه و مردمی همت گماشتند که کهنگی، استبداد و ارتجاع را نفی می‌کردند و به تجدّد روی آورده بودند. گام‌های نخست این تجدّد و نوآوری را البته باید در آثار نظریه‌پردازانی هم‌چون زین‌العابدین مراغه‌ای و طالبوف، دریافت. ادبیات سیاسی عصر مشروطه بخش مهم و گسترده‌ای از ضرورت و نیاز به تحولات اجتماعی و سیاسی قرن اخیر را در خود می‌نمایاند.

از منظر معنا و محتوا نیز سیاهی‌ها، عقب‌ماندگی‌ها و روح استبدادزدهٔ جامعهٔ ایرانی در عصر مشروطه، بیشتر در رویکردهای تندروانه و نیشدار طنز مطبوعاتی خود را نشان می‌دهد. چراکه موقعیت اجتماعی و تاریخی تأسّف‌بار جامعهٔ ایرانی دورهٔ مورد بحث، از منظر سیاسی، حقوق اجتماعی، نابسامانی‌های اقتصادی و انبوهی از معضلات فکری و فرهنگی دیگر، آن‌چنان سیاه و ناخوشایند است که جز با زبان طنز و تمسخر نمی‌توان به توصیف و معرفی آن پرداخت و انصافاً طنز در ادبیات و مطبوعات این دوره، با تمام ظرایف و لطایف مربوط به ساختار صوری و معنایی خود، ابعاد این نابسامانی‌ها را مشخص می‌کند. ورود مفاهیم جدید اروپایی در قلمرو سیاست و اجتماع همانند آزادی، قانون، مجلس و ... زمینه‌های لازم را برای ظهور و بروز محتوای تجلّدمحورانه‌ای در ادبیات فراهم ساخته بود و جدال میان ادبیات و حاکمیت سیاسی قاجار نیز در ادبیات این دوره، بیش از پیش عینی شد. در نتیجه عمدهٔ محتوا و گسترهٔ معنایی طنز مطبوعاتی را نیز تحت الشعاع خود قرار داد و شاعران و نویسندگان این دوره با ابراز تعهد به مردم و جامعه، به استفاده از ظرفیت‌ها و قابلیت‌های طنز پرداختند و بعضاً مال و جان خود را نیز در این فضای جدید فکری و محتوایی نثار کردند. سال‌های مظلومانه و رنج‌آور پایانی زندگی سید اشرف الدین حسینی، قتل میرزا جهانگیرخان صور اسرافیل و میرزادهٔ عشقی مصداق صریح نکتهٔ اخیر است.

از لحاظ صوری و ابعاد شکلی نیز در زبان فارسی، بارقه‌های پرهیز از نثر متکلفانه و اقبال به سادگی و روانی آغاز شد. برای نخستین بار تحولات گسترده‌ای در سیاق زبان فارسی صورت گرفت. این تحول شکلی نثر و شعر فارسی که البته بعدها سرنوشت شعر و نثر را عوض کرد، با استفاده از زبان مردم کوچه و بازار، بهره‌گیری از مایه‌های فولکلور با انبوهی از حوزه‌های گستردهٔ واژگانی که در خود داشت، زبان مطبوعات عصر مشروطه را عامه‌فهم و مردمی ساخت و طنز با استفاده از چنین فضای صوری و شکل‌گرایانه، ظرفی مناسب برای ارائهٔ معنا و محتوایی نو و در عین حال انقلابی و عصیان‌گرانه شد. رسالهٔ حاضر

به کم و کیف مؤلفه‌های معنایی و صوری مطبوعات طنزآمیز عصر مشروطه می پردازد و جزئیات آن را در نشریات مختلف این دوره، رصد و تحلیل می‌کند.

۱-۲ بیان کلی مسئله

طنز در ادبیات فارسی از دیرباز، گونه‌ای برجسته و مقبول طبع اهل ذوق و ادب بوده است، از آغاز تاریخ هزار ساله ادب فارسی، می‌توان نمونه‌های زیبایی از رویکردهای طنز را در نظم و نثر مشاهده کرد. دیوان‌ها و نوشته‌های منثور موجود در تاریخ ادبیات فارسی، این حضور همه‌جانبه را نشان می‌دهد.

برجسته‌ترین نمونه‌های طنز را می‌توان در آثار و اشعار عبیدزاکانی با طیفی از مفاهیم و مضامین اجتماعی و در مواردی نیز در گونه‌هایی از هزل و هجو و هم‌چنین در بخش عمده‌ای از غزلیات شاعر هم‌عصر او، خواجه حافظ شیرازی، مشاهده کرد. نکته مهم در روند معنایی طنز در ادبیات سنتی، خصوصاً در عصر عبید و حافظ، آن است که به جهت وابستگی ادبیات به دربار، کاربرد طنز برای انتقاد اجتماعی جایگاه چندانی ندارد و به‌ندرت می‌توان آثاری از این دست یافت که مشخصاً موضوعات سیاسی را مورد توجه قرار داده باشد. فربه بودن ابعاد هزل و هجو در آثار عبید در مقایسه با رویکردهای ناب طنزآمیز موجود در اشعار و نوشته‌هایش به همین دلیل می‌تواند باشد. ضمن آن‌که اغلب، هزل و هجو نیز در خدمت منافع شخصی بوده و از حسادت‌ها، رقابت‌ها و انتقام‌جویی‌های فردی فراتر نمی‌رود.

همراه با مشروطیت، اما طنزی مؤثر با زبانی متفاوت که از حدود فردی و شخصی پا فراتر نهاده بود و اجتماع و معایب اجتماعی جامعه عصر یادشده را هدف حمله نیش‌دار خود قرار می‌داد، پدید آمد. با آغاز مشروطیت و پیدایش روزنامه‌نویسی، در نثر فارسی نیز مرحله نسبتاً جالب توجهی به وجود آمد و در نهایت، شعر و نثر طنز در این دوره رونق گرفت. این نوشته‌ها که از نظر صوری و معنایی از زبانی زنده و عامه‌فهم

برخوردار بود، بهره می‌گرفت. لذا شاعران و نویسندگان این دوره توانستند با استفاده از مؤلفه‌های زبانی مردم کوچه و بازار با مخاطب عام ارتباط برقرار کنند و سهم عمده‌ای در بیداری مردم بر عهده بگیرند. مآلاً این شیوه نثر طنزآمیز را دهخدا در *صویر اسرافیل* نمایندگی می‌کرد و پیشگامی بخش منظوم آن را مدیر و صاحب‌امتیاز هفته‌نامه *نسیم شمال*، سید اشرف‌الدین گیلانی که خود نیز مشهور به نسیم شمال بود، به عهده داشت.

بازگویی طنزآمیز مسایل اجتماعی، معایب استبداد، ارتجاع، نادانی و جهل، خرافات، ظلم خان‌ها و حاکمان، تنگناهای معیشتی و... از مهم‌ترین درون‌مایه‌های طنز مطبوعاتی در این دوره است. مطبوعات و طنز این دوره، حدوداً به ۶۰ عنوان می‌رسد. در این پژوهش، جنبه‌های صوری و معنایی طنزآمیز در نشریاتی هم-چون *نسیم شمال*، *آذربایجان*، *جارچی ملت*، *ملانصرالدین*، *آی ملامو*، *افلاطون*، *بو قلمون* و... و نیز طنز در مطبوعاتی که دارای صفحه و یا ستونی دائمی برای طنز بوده اند از قبیل: *وقایع اتفاقیه*، *حبل‌المتین*، *صویر اسرافیل و ادب*، مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد.

۱-۳ پرسش‌های تحقیق

در پژوهش حاضر، مسائل و سؤالات تحقیق عموماً در دو حوزه صوری و معنایی مطرح می‌شود. از منظر صوری، نگارنده عمدتاً در پی پرداخت به جنبه‌های زبانی، قالب‌ها و روند تکاملی شکل آثار موجود می‌باشد. در حوزه معنا نیز ضمن پرداختن به نگاهی مقایسه‌ای مضامین موجود در ادبیات طنزآمیز مشروطه و ادبیات سنتی فارسی، به تبیین گستره معنایی طنز مطبوعات مشروطه توجه دارد. در یک نگاه کلی، مهم‌ترین مسائل و سؤالات مطرح‌شده در این پژوهش عبارتند از:

۱. طنز مطبوعاتی دوره مشروطه از لحاظ صورت و معنی چه شاخصه‌هایی دارد؟

۲. طنز مطبوعاتی دوره مشروطه از نظر صورت و معنی چه تحولاتی را از سر گذرانده است؟

۳. رابطه و تأثیر طنز مطبوعاتی در دوره مشروطه با تحولات سیاسی اجتماعی چیست؟

۴. صورت شعر و نثر مشروطه چه نسبتی با معنای طنز آمیز آن دارد؟

۵. نقش مطبوعات در توسعه طنز در دوره مشروطه چیست؟

۱-۴. فرضیه‌های پژوهش

فرضیه‌های پژوهش در این تحقیق براساس یافته‌ها و داده‌های مستند تاریخی و ادبی طرح شده است. ارائه این مستندات از فاکتورهای تاریخی و مؤلفه‌های ادبی و مطبوعاتی عصر مشروطه، مبین جنبه پژوهشی رساله حاضر و همچنین تحلیل واقع‌گرایانه نگارنده از نسبت‌های میان تاریخ و ادبیات، حکایت می‌کند. با توجه به مفاد توضیحی یادشده، نگارنده در رساله حاضر در پی طرح و اثبات فرضیه‌های ذیل می‌باشد:

۱. صورت و معنی طنز در دوره مشروطه رابطه معنی داری با هم دارند و متفاوت از پیشینه آن در ادبیات فارسی هستند.

۲. طنز در دوره مشروطه از چهارچوب‌های تثبیت‌شده فراتر رفته، وارد عرصه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تازه‌ای در پیروزی انقلاب مشروطه می‌شود.

۳. مطبوعات مهمترین عامل ترویج و تحوّل طنز در دوره مشروطه به شمار می‌آید.

۴. معنای طنز در ادبیات و مطبوعات دوره مشروطه بر خلاف گذشته آن، بیشتر معطوف به نقد اوضاع سیاسی اجتماعی است تا هجو، هزل و فکاهه.

۵. شکل و صورت طنز در دوره مشروطه ارتباط معناداری با موضوعات پدید آمده در دوره مشروطه دارد.

۵-۱ پیشینه تحقیق

بررسی‌ها نشان می‌دهد که، درباره بررسی و تحلیل صورت و معنی در طنز مطبوعاتی دوره مشروطه، پژوهش متمرکز و مستقلی انجام نشده است. آنچه تاکنون در این حوزه انجام شده است، بیشتر گزارش‌های جزئی، دوره‌ای و در مواردی منحصر به چند روزنامه عصر مشروطه بوده و یا در مواردی بیشتر به ارائه نمونه‌هایی از متون مطبوعاتی دوره مشروطه اکتفا شده است. با این‌همه و با توجه به اهمیت موضوع، بعضاً مطالعات و پژوهش‌های قابل توجهی نیز انجام شده است که در حین پژوهش، از آن‌ها استفاده شده است. درباره طنز دوره مشروطه، عمده‌ترین پژوهش‌هایی که انجام گرفته است، عبارتند از:

۱- بررسی طنز در ادبیات و مطبوعات فارسی، نصرت الله نوح، ۱۳۷۳، کالیفرنیا: کاوه

۲- تاریخ طنز در ادبیات فارسی، حسن جوادی، ۱۳۸۴، تهران: کارون.

۳- طنزنویسان ایران از مشروطه تا امروز، محمدباقر نجف‌زاده بارفروش، مقدمه جلال رفیع، ۱۳۷۸، تهران: خانواده.

۴- طنزسرایان ایران از مشروطه تا انقلاب، مرتضی فرجیان، محمدباقر نجف‌زاده بارفروش، ۱۳۷۰ تهران:

بنیاد، ۳ ج.

۵- طنز و طنزپردازی در ایران، پژوهشی در ادبیات اجتماعی، سیاسی، انتقادی، علل روانی و اجتماعی - حسین

بهزادی اندوهجردی، ۱۳۷۵، تهران: صدوق

علاوه بر این‌ها چند رساله دکتری و پایان‌نامه کارشناسی ارشد نیز در این زمینه نوشته شده که مهم‌ترین آنها عبارتند از:

۱- بررسی محتوا و ساختار طنز در نثر مشروطه از ۱۲۷۰-۱۳۲۰ش، رساله دکتری جواد دهقانیان، ۱۳۸۶، دانشگاه شیراز.

۲- بررسی ساختار طنز و شوخ طبعی در برخی آثار داستانی معاصر، پایان نامه کارشناسی ارشد صفورا سلیمانیان، ۱۳۸۹، دانشگاه شهر کرد.

۳- رابطه طنز با سیاست در نثر نویسندگان دوره مشروطه از سال ۱۲۸۵ تا ۱۳۰۰ش، پایان نامه کارشناسی ارشد محمد باقر لایبیدی، ۱۳۸۷، دانشگاه پیام نور اصفهان.

۴- سیر تحول تاریخی طنز سیاسی از فتح تهران تا پایان پهلوی اول، پایان نامه کارشناسی ارشد ناهید بهرامی، ۱۳۷۸، دانشگاه شهید چمران اهواز.

۵- نقد و بررسی طنز، هجو و هزل از مشروطه تا ۱۳۳۲ش، رساله دکتری جهانگیر صفری، ۱۳۷۸، دانشگاه تربیت مدرس.

بیشتر آثار این حوزه، از جمله آثار معرفی شده، به مهم ترین نویسندگان و گویندگان در دو حیطه نثر و نظم پرداخته اند. بخشی از این پژوهش ها به روش تاریخ ادبیات نویسی به زندگی افراد پرداخته، در کنار آن به معرفی آثار آنها همّت گمارده اند. بنابراین آثار یادشده به صورت و معنی در طنز مطبوعاتی دوره مشروطه نپرداخته اند و از حیث معنا و محتوا نیز به طور متمرکز و تخصصی، تحلیل خاصی انجام نداده اند بنابراین پژوهش حاضر، اولین قدم در نوع خود می باشد که نگارنده امیدوار است به لطف پروردگار و راهنمایی های استادان محترم، از عهده این مهم برآید.

۱-۶ اهداف تحقیق

در این رساله، اهداف پنج گانه ذیل به طور کلی مورد توجه بوده است:

۱- تحلیل و بررسی صورت و معنی در طنز مطبوعاتی دوره مشروطه و نقش آن در تحولات سیاسی اجتماعی این دوره.

۲- بررسی تحولات طنز از نظر صورت و معنی قبل و بعد از دوره مشروطه

۳- معرفی و شناخت برجسته‌ترین نویسندگان و گویندگان در طنز دوره مشروطه و تحلیل صورت و معنی آثار آنها

۴- معرفی و تحلیل طنز در مطبوعات دوره مشروطه و بیان ویژگی های اختصاصی هر کدام

۵- پیدا کردن رابطه معنی دار بین صورت و معنی طنز در مطبوعات مشروطه

۱-۷ روش تحقیق

روش تحقیق در رساله حاضر، کتابخانه‌ای- اسنادی می‌باشد. بر همین اساس، ضمن جستجو و پژوهش در جراید دوره مشروطه و نیز منابع و آثاری که راجع به موضوع طنز، تاریخ مشروطه، مطبوعات مشروطه نگارش یافته است، مطالعه و بررسی پژوهش‌های انجام گرفته در حوزه مطبوعات طنز در عصر مشروطه نیز محور کار قرار گرفته است. در مراحل مختلف نگارش این رساله، ضمن مطالعه آثار مختلف با نگاه انتقادی تقریباً همه آنچه در این زمینه گفته و نوشته شده، مطالعه و بررسی شده است. در موارد زیادی نیز با توجه به دیدگاه های متفاوت، موضوع کلی و موضوعات زیرمجموعه آن، برداشت‌های مستقلی نیز ارائه شده است.

۱-۸ جدید بودن و نوآوری در پژوهش